

ПОЛІТИЧНИЙ РИТУАЛ: ВЕРБАЛЬНІ ТА НЕВЕРБАЛЬНІ СКЛАДНИКИ

Статтю присвячено одній з актуальних проблем політичної лінгвістики – вивченню специфіки політичного ритуалу. Розглянуто ритуал у культурологічному аспекті та простежено еволюцію ритуалу як компонента культури людства. Подано визначення політичного ритуалу та представлено його складники. Наголошено на релевантності вербальних компонентів політичного ритуалу та описано основні жанрові різновиди ритуалів української політичної комунікації. Матеріалом дослідження слугували ритуальні тексти звернень і виступів українських політиків.

Ключові слова: політичний дискурс, політична комунікація, політичний ритуал, мовленнєвий жанр.

Стрій Л. І. Политический ритуал: вербальные и невербальные составляющие. – Статья.

Статья посвящена одной из актуальных проблем политической лингвистики – изучению специфики политического ритуала. Ритуал рассмотрен в культурологическом аспекте и прослежена эволюция ритуала как компонента культуры человечества. Предложено определение политического ритуала и охарактеризованы его составляющие. Доказана релевантность вербальных компонентов политического ритуала и основных жанровых разновидностей ритуалов в украинской политической коммуникации. Материалом исследования послужили ритуальные тексты обращений и выступлений украинских политиков.

Ключевые слова: политический дискурс, политическая коммуникация, политический ритуал, речевой жанр.

Striy L. I. Political ritual: verbal and nonverbal components. – Article.

The article is devoted to one of actual problems of political linguistics – the specificity of the political ritual. Considered ritual in cultural aspects and traced the evolution of the ritual as part of human culture. Posted definition of political ritual and presented its ingredients. Emphasized the relevance of political ritual verbal components and describes the main types of rituals genre Ukrainian political communication. Research materials were used as ritual texts appeals and statements Ukrainian politicians.

Key words: political discourse, political communication, political ritual speech genre.

До актуальних проблем сучасної політичної лінгвістики насамперед відносять визначення параметрів політичної комунікації як засадничих ознак функціонування політичного дискурсу: міфологізації, театралізації, ритуалізації й агональності. Серед цих параметрів ритуалізації має актуалізовану семіотичну специфіку: вона поєднує елементи різних знакових систем, зокрема вербальні, просторові та візуальні, серед яких домінують перші. Ритуальна політична комунікація реалізується через мовленнєві жанри привітання, інавгураційної промови, побажання, подяки, некрологу та інших, характерною рисою яких є перевага фатики над інформативністю, увиразнення етикетного характеру вербаліки та загальної комунікативної ваги цих жанрів у сфері політичних інтеракцій. Проте проблеми реалізації ритуалізації в українському політичному дискурсі та функціонування ритуальних жанрів політичної комунікації залишаються невирішеними, що і визначає актуальність нашої наукової розвідки.

Ритуал як складний знак культури та комунікації здебільшого ставав предметом вивчення філософів і культурологів (М. Еліаде, К. Леві-Стросс, Б. Малиновський, Е.Б. Тайлор, В. Тернер, В.М. Топоров та ін.). Проте з погляду семіотики, лінгвосеміотики та мовознавства складники ритуалу також є актуальним предметом дослідження, зокрема це стосується семантичного навантаження його знакових елементів.

Ритуал як складний знак має власні компоненти, функції та способи реалізації. Ритуал у семіотичному аспекті частково досліджено в межах семіотики мистецтва (Н.Б. Мечковська) та комунікативістики (Г.Г. Почепцов). Лінгвісти зосередили увагу на особливому типі дискурсу – ритуальному (В.І. Карасик), а також ритуалізації як одному з параметрів політичної комунікації (Н.В. Кондратенко). Серед ритуальних жанрів політичної комунікації опрацьовано лише жанр інавгураційної промови (О.В. Горіна, О.В. Спиридовський, А.Т. Тазміна, Л.С. Чикілева, О.І. Шейгал та ін.), інші ж ритуальні жанри, їх структура, семантика та прагматична скерованість узагалі залишилися поза увагою науковців.

Мета статі – визначити та схарактеризувати специфіку політичних ритуалів (далі – ПР) в українському політичному дискурсі (далі – ПД).

Ритуалізація політичної комунікації (далі – ПК) ґрунтується на взаємоперетині політичного дискурсу з релігійним. О.І. Шейгал, порівнюючи ці два типи дискурсів, зазначає, що «сприйняті некритичною свідомістю і підкріплені вірою в авторитет лідера (царя земного і небесного) політичні гасла стають постулатами політичної релігії» [7, с. 28–29]. Політичне мовлення здатне виконувати магічну, ритуальну функцію, яка подібна до магічної функції заклинань у первісних суспільствах. А.П. Чудінов серед ознак ПК називає ритуальність та інформативність: «За загальним правилом, політичні тексти повинні бути максимально інформативними, тобто реалізовувати комунікативну функцію. Однак ПК часто є ритуальною, тобто характеризується фіксованою формою та відсутністю настанови на новизну змісту» [6, с. 58]. На думку дослідника, основне завдання ритуальної комунікації – фіксування своєї прихильності до чинних правил та підтвердження своєї соціальної ролі.

Важливість ритуалу в житті як первісної, так і сучасної людини, дає підстави Г.Г. Почепцову виокремити особливий тип комунікативної взаємодії – перформансну комунікацію, що пов'язана з ритуалами, які, зокрема, дослідник вважає «важливим складником життя будь-якого суспільства. Одночасно зі значеннями, що вже втрачені із часом, вони несуть у собі чіткі комунікативні вказівки» [5, с. 330]. Перформансна комунікація охоплює не лише ритуальні дії, а й зосереджена переважно на різноманітних ритуалах, що становлять важливий складник життя людини – ритуали народження, хрещення, весілля, поховання тощо. Усі найважливіші події в житті людини та колективу супроводжуються ритуалами: свята, дні народження, урочисті події. Така ситуація характерна і для великих спільнот, а також для цілих народів і держав.

Ритуал як магічна дія поступово трансформувалася, наповнюючись іншою семантикою та цільовим при-

значенням. У ПК ритуальні дії насамперед пов'язані зі святковими подіями та урочистостями, коли люди консолідується навколо політика або політичної сили, що виконують умовну роль «шамана», магічного суб'єкта. Такий суб'єкт перебуває в центрі ритуальних дій, здебільшого ними керує, проте функціонування ритуалу залежить від злагоджених дій усіх безпосередніх учасників та спостерігачів. Ритуал має визначені зміст і структуру, які не можна порушувати, тому що саме незмінність і традиційність ритуалів визначають їх цінність.

На думку Н.В. Кондратенко, ритуальна специфіка ПК полягає в наявності певних дій, підпорядкованих відповідним вимогам: «Зумовленість хронотопу, визначеність учасників, етикетність вербального складника, регулярність або періодичність, значущість для конкретного соціуму» [2, с. 38]. Зумовленість хронотопу пов'язана з тим, що ритуальні дії відбуваються не безсистемно, випадково, а в закріпленій час у відповідному просторі, тобто нічого випадкового чи спонтанного в ритуалі немає. Так, новорічне звернення президентів звучить завжди напередодні Нового року, що передбачає і вказівку на закріпленість цих часових меж, напр.: *Перш ніж наповнити келихи, за мить до дванадцяти ударів, які сповістять про Новий рік <...>* (Привітання з Новим роком, П. Порошенко, 2015 р.).

Визначеність учасників ритуалу вказує на обраність його суб'єктів, оскільки безпосередньо взяти участь у ритуалі може лише певна група людей, інші – спостерігачі, учасники завжди зафіксовані в ритуальних формулах звернення, напр.: *Дорогий мій український народе, гості, шановна українська громадо, шановний український Хрещатику і Майдане!* (Інавгураційна промова на Майдані Незалежності, В. Ющенко, 2005 р.).

Етикетність вербального складника вказує на те, що всі виступи, промови і звернення як лідера, так і учасників ритуалу, мають фатичний характер, тому позбавлені елементів новизни. Вони містять вербальні етикетні формули передусім привітань і побажань, напр.: *Дорогі друзі! За кілька секунд настає Новий рік. Вітаючи вас із Новим роком і зі світлим Різдом Христовим, згадаймо те найкраще, чим запам'ятався для нас рік минулий і побажаймо нашим рідним щастя* (Привітання з Новим роком і Різдом Христовим, Л. Кучма, 2004 р.).

Регулярність чи періодичність залежать від того, з якою подією в житті суспільства пов'язаний ритуал, і мають закріплені часові межі або дати проведення. Так, новорічні привітання – це щорічний ритуал, інавгурація – раз на п'ять років, інші святкові події переважно щорічні, напр.: *Сьогодні ми разом зі світовою спільнотою відзначаємо Міжнародний день прав людини. Цей день знаменує собою річницю ухвалення Генеральною Асамблеєю ООН Загальної декларації прав людини, яка стала наріжним каменем на шляху встановлення та забезпечення єдиних для всього цивілізованого світу громадянських прав і свобод* (Привітання з Міжнародним днем прав людини, В. Янукович, 2007 р.).

Останній показник – соціальна значущість – перетворює ритуал на дію, що консолідує суспільство, стає визначальною знаковою подією особливого змісту для всіх її учасників. І факт об'єднання народу обов'язково фіксують у тексті ритуальних промов, напр.: *Ми – всі разом, увесь народ від Донбасу до Карпат – здатні досягати великих цілей* (Привітання з Новим роком, В. Ющенко, 2010 р.); *Шановні мої співвітчизники! До тих, хто живе на Заході і на Сході, на Півдні, Півночі*

й у Центрі, у селищах і містах України, звертаюся як до єдиного і неподільного Українського народу (Привітання з Новим роком, Л. Кучма, 2005 р.). У ритуальних виступах українських політиків ідея консолідації народу завжди є одним із головних семантичних елементів.

У лінгвістиці подають таку дефініцію ПР: «Політичний ритуал – сукупність традиційних дій, що здійснюються у визначеному порядку, тобто певні норми й форми символічної політичної поведінки» [1, с. 228]. При цьому органічне поєднання вербальних і невербальних елементів не дає стверджувати пріоритет будь-якого з компонентів. У політичній комунікації ПР передусім пов'язані з переломними моментами в житті суспільства та важливими святами й урочистостями, напр.: *Україна разом з усім людством наближається до епохального рубежу, за яким – ХХІ століття і третє тисячоліття. У переддень цієї хронологічної віхи ми водночас переступаємо і через доленосний історичний рубікон. Саме так слід розглядати і оцінювати волевиявлення українського народу на президентських виборах* (Інавгураційна промова, Л. Кучма, 1999 р.).

А. Кравець вважає, що «ритуал потрібно розглядати як «надійний спосіб формування стереотипів поведінки, як символічну дію, у якій певна спільнота «проживає» важливі для неї події» [3, с. 78]. Серед найвідоміших дослідників ритуальної комунікації А. Кравець називає П. Фрідріча [8] та В. Тернера [9]. Ґрунтуючись на ідеях П. Фрідріча, дослідниця подає таку дефініцію ПР з погляду антропології: «<...> ми схильні розглядати ритуал як певний набір культурно визначених церемоній та дій, що періодично повторюються і стосуються надприродних явищ. Але водночас вони обов'язково мають бути пов'язані з певними соціальними процесами. Наприклад, воцаріння вождя або короля має супроводжуватися певними ритуалами, так само як і одруження, народження, дорослішання тощо» [3, с. 78]. Серед найважливіших ПР А. Кравець називає «коронацію політичного лідера», «яка обов'язково мала супроводжуватися певними усталеними ритуальними діями як із боку самого лідера, так і з боку всього соціуму» [3, с. 82]. Цьому ритуалу відповідає наша інавгурація президента. При цьому дослідниця виокремлює такі типи ПР, як фієста, ініціація, інавгурація та поховання. А метою ПР вважає «збереження життєдіяльності соціуму, владної ієрархії та відокремлення «своїх» від «чужих» у груповій консолідації» [3, с. 84], напр.: *Наш ворог довго й наполегливо тренувався, щоб напасти на Україну. А от ми тоді не були готові до такого підступного віроломства* (Виступ на параді до Дня Незалежності України, П. Порошенко, 2014 р.).

На думку О.Д. Бойко, «пріоритетними цілями використання політичного ритуалу є: а) забезпечення контролю соціальної психіки у великих і малих групах у процесі захоплення, використання, утримання політичної влади; б) закріплення та підтримання необхідних для здійснення впливу норм поведінки і стосунків; в) усталення та канонізування стереотипних дій» [1, с. 229]. Цим завданням підпорядковані й усі ПР, що орієнтовані на ідею об'єднання народу навколо свого лідера як міфологічної фігури, «надістоти», якою в давні часи був лідер племені, шаман. Такий лідер під час ритуалу наголошує на своїй винятковості, обраності, тому закликає на підтвердження своїх слів вищі сили. Це можна зафіксувати й на текстовому рівні ритуальних промов, напр.: *Що я відчував, тримаючи руку на Святому Пересопницькому Євангелії? Відповідальність і смиренність. Перед народом України, який у ході вільного*

волевиявлення віддав за мою кандидатуру більшість голосів. Перед Всевишнім, волею якого я вступаю на посаду глави Української держави в такий непростий для неї час (Інавгураційна промова. В. Янукович, 2010 р.); За Конституцією України Президент є главою держави. Це означає, що єдиний носій суверенітету і єдине джерело влади – народ – покладає на нього гарантії забезпечення громадянської злагоди в суспільстві, узгодження у діяльності органів державної влади та їх взаємодії з органами місцевого самоврядування. Я це робитиму (Інавгураційна промова, Л. Кучма, 1999 р.).

Для аудиторії під час ПР лідер виконує особливу функцію, його сприймають не лише як політика, а й як головну особу в ритуалі. Б. Малиновський, досліджуючи ритуали примітивних племен, наголошує на тому, що дві ролі – шамана, знахаря та соціального лідера – чітко розрізняються: «Будь-який туземець без коливань може сказати вам, чи виступає людина в ролі знахаря в цей момент, чи в ролі керівника землеробних робіт» [4, с. 31]. Так само і в ПР учасники ідентифікують свого лідера як людину, яка проводить ритуал та об'єднує народ, напр.: Ніхто й ніколи вже не зможе підірвати нашу єдність. Із соборністю в думці, з єдиною Україною в серці ми всі разом назавжди будемо єдиною українською політичною нацією, у складі якої рівною мірою комфортно почуватимуться всі етноси. Зі святом Соборності вас, дорогі мої! (Привітання із Днем Соборності, П. Порошенко, 2015 р.). Ідея об'єднання нації таким чином стає однією з основних у ПР.

Для всіх учасників проведення ПР є дуже важливим, тому що «на соціальному рівні політичний ритуал виконує ідеологічну функцію (формування і збереження групової ідеології, що пояснює та регламентує поведінку групи) та ідентифікаційну (створення і збереження позитивного образу «ми») [1, с. 229]. Політичний лідер ототожнює себе з народом, виступає разом з усіма учасниками ритуалу як єдина потужна сила, напр.: <...> спільними зусиллями інститутів влади, громадських та правозахисних організацій ми подолаємо проблеми перехідного періоду і перетворимо Україну в одну із провідних держав світу, де право жити гідно буде наповнене реальним змістом (Привітання з Міжнародним днем прав людини, В. Янукович, 2007 р.).

За таких умов частотним є використання граматичних форм першої особи множини і відповідних займенників. Політичні лідери також підкреслюють єдність із народом в історичному аспекті та ототожнюють усіх учасників ПР зі своєю родиною, напр.: Піднімаючи цей святковий келих за здоров'я кожного з вас

і моєї сім'ї – президенти теж люди, – хочу закликати вас пам'ятати, чийх батьків ми діти. Ми – нащадки Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Богдана Хмельницького, Івана Франка, Михайла Грушевського, Тараса Шевченка, Лесі Українки – маємо пишатися, що живемо в часи незалежної держави, про яку мріяли, за яку боролися і яку тепер розбудовувати нині суцільним поколінням українців (Привітання з Новим роком, Л. Кучма, 2004 р.).

Зважаючи на це, основними формами політичного ритуалу є традиції, звичаї, обряди, церемонії, які «фіксують, регламентують і передають від покоління до покоління комплекс певних дій, норм і звичаїв, взаємин між людьми» [1, с. 229]. У політичній комунікації кількість ритуалів обмежена: парад, демонстрація, інавгурація, привітання та урочисті звернення. При цьому в цих типах різне співвідношення вербальних та невербальних елементів. Так, паради та демонстрації – це ПР, у яких переважає подієвий та візуальний чинники, а вербальний мінімізовано. В інавгурації, привітанні та урочистому зверненні, навпаки, визначальним компонентом є вербальний, текстовий, тому вони часто лише оприлюднюються через друковані або електронні засоби масової інформації.

О.Д. Бойко пропонує таку типологію ПР: кризові (здійснювані у критичні періоди або у зв'язку з появою гострої, невідкладної проблеми); календарні (приурочені до соціально значущих дат); уникання (призначені для дотримання соціальної дистанції); презентаційні (спрямовані на демонстрування бажання працювати разом, спонукання політичного партнера до взаємодії шляхом виявлення поваги) тощо [1, с. 229]. Така функційна типологія ПР є дещо неконкретною і не пов'язана з вербальною специфікою ритуального тексту. Зважаючи на це, пропонуємо розглядати основні типи ПР у світлі теорії мовленнєвих жанрів, тобто визначати такі основні ритуальні жанри ПК: привітання, звернення, подяку, інавгураційну промову тощо.

Ритуалізація є вираженням перетину політичного дискурсу з релігійним та ґрунтується на магічній функції мови, що насамперед реалізована в ПР. ПР – це реалізація форм символічної поведінки в політичній комунікації, сукупність церемоній і дій знакового характеру, що має надціннісний характер і є значущим для суспільства. ПР конденсується навколо політичного лідера, що демонструє свою винятковість та обраність. Перспективи дослідження полягають у подальшому аналізі всіх форм і мовленнєвих жанрів ритуального типу, представлених в українській ПК.

Література

1. Бойко О.Д. Політичне маніпулювання : [навчальний посібник] / О.Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2010. – 432 с.
2. Кондратенко Н.В. Український політичний дискурс: текстуалізація реальності : [монографія] / Н.В. Кондратенко. – Одеса : Чорномор'я, 2007. – 156 с.
3. Кравець А. Політична антропологія : [монографія] / А. Кравець. – Дніпропетровськ : Національна металургійна академія України, 2012. – 178 с.
4. Малиновський Б. Магія. Наука. Релігія / Б. Малиновський. – М. : Рефл-бук, 1998. – 290 с.
5. Почепцов Г.Г. Теория коммуникации / Г.Г. Почепцов. – М. : Рефл-бук ; Ваклер, 2001. – 656 с.
6. Чудинов А.П. Современная политическая коммуникация : [учебное пособие] / А. П. Чудинов. – Екатеринбург : Уральский гос. пед. ун-т, 2009. – 292 с.
7. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса : [монография] / Е.И. Шейгал. – М. : Гнозис, 2004. – 326 с.
8. Fridrich P. Revolutionary Politics and Communal Ritual / P. Fridrich. – New Brunswick : Transaction Publishers, 2006. – P. 191–220.
9. Turner V. Ritual Aspects of Conflict Control in African Micropolitics / V. Turner. – New Brunswick : Transaction Publishers, 2006. – P. 239–246.